

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E KADAR TÜRK KARİKATÜRÜNDE FELSEFE

Philosophy in Turkish Caricature from the Tanzimat to the Republic

S. Atakan ALTINÖRS*

ÖZ

Talia Kundakçı tarafından kaleme alınmış olan kitap Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türk karikatür tarihinde "özgürlük", "adalet", "akılcılık", "laisizm", "demokrasi", "modernizm", "Batılılaşma" gibi kavramlar ekseninde felsefi düşüncenin dışı vuruşunu inceliyor. Kundakçı, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilânını takiben Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan Batılılaşma sürecinin bir ürünü olarak ilk Türk karikatürünün 1867'de *İstanbul* isimli gazetede yayımlandığını kaydediyor. Müteakiben, ilk Türk mizah dergisi *Terakki*'nin ve peşinden de ikinci mizah dergisi *Diyojen*'in yayın hayatına başlamasıyla Türk karikatürünün gelişim sürecine girdiğine dikkat çekiyor. İslâmiyet'in, insan suretini kopyalayarak resmetmeyi pek makbul bulmadığı yönündeki bir inanıştan dolayı pek gelişmeyen resim sanatı karşısında yazar, karikatürün bir "fırsat" yarattığını tespit ediyor. Tanzimat döneminde özellikle Karagöz-Hacivat tiplmelerinin karikatürlerde sık sık boy göstermesi olgusunu, toplumda aşına olunan geleneksel unsurların sağladığı kolaylıkla ilişkilendiriyor. Kundakçı, Millî Mücadele boyunca karikatürün artık sadece mizahtan ibaret olmadığı, yergi ya da grotesk üslubunu kullanan bir "savaşçı" rolü üstlendiği değerlendirmesinde bulunuyor. Sonuç olarak yazar Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türk basınındaki karikatürlerin mizahî işlevinin ötesinde son derece ciddi bir işlev yerine getirdiğini savunuyor.

Anahtar Sözcükler: felsefe, mizah, Türk karikatürü, Tanzimat, Cumhuriyet.

ABSTRACT

The book written by Talia Kundakçı examines the expression of philosophical thought on the axis of concepts such as "freedom", "justice", "rationalism", "laicism", "democracy", "modernism" and "westernisation" in the history of Turkish caricature from Tanzimat to the Republic. The author notes that the first Turkish caricature was published in the newspaper *İstanbul* in 1867 as a product of the westernisation process that started in the Ottoman Empire following the proclamation of the Tanzimat Edict in 1839. Subsequently, she points out that Turkish caricature entered the development process with the publication of the first Turkish humour magazine *Terakki*,

* Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul/Türkiye. E-posta: aaltinors@gsu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6072-288X.

followed by the second humour magazine *Diyojen*. The author determines that caricature created an “opportunity” in the face of the art of painting, which did not develop much due to the belief that Islam did not find it acceptable to paint by copying the human image. She associates the frequent appearance of Karagöz-Hacivat characters in caricatures, especially during the Tanzimat period, with the ease provided by the traditional elements familiar in society. Kundakçı concludes that during the National Struggle, caricature was no longer just humour, but assumed the role of a “warrior” using the style of satire or the grotesque. In conclusion, the author argues that caricatures in the Turkish press from Tanzimat to the Republic fulfilled a very serious function beyond their humorous function.

Keywords: philosophy, humour, Turkish caricature, Tanzimat, Republic.

Kundakçı, Talia (2019). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Türk Karikatüründe Felsefe*. Ankara: Dorlion Yayınları, 146 sayfa.

Mizah, duyguları ve düşünceleri dışa vurmanın en kestirme yollarından dır. Coğrafyamızda, Hoca Nasreddin fıkraları, Bektaşî fıkraları, Temel ve Dursun fıkraları gibi en bilinen örnekleriyle köklü bir sözlü mizah geleneğine sahibiz; aynı zamanda, Karagöz-Hacivat gölge oyunu ve meddahlık gibi teatral bir geleneğimiz de var. Coğrafyamızdaki mizahın folklorik bu güzel örneklerine kıyasla daha yeni bir mizah türü de karikatürdür ve doğuşu Tanzimat dönemine uzanmaktadır. İlginç olan nokta şudur ki inceleyeceğimiz kitap, Karagöz-Hacivat karakterlerinin Türk karikatür tarihinde sıkça temsil edildiğini ortaya koymaktadır. Böylece, folklorik olan unsurların Türk karikatürünün doğuşuna ilham verdiğine şahit olunur. Yazımızın sonunda, Karagöz-Hacivat karakterlerinin başrolde olduğu birkaç karikatür örneğine yer vereceğiz.

Gelelim kitaba... Millî Eğitim Bakanlığı’ndan emekli resim öğretmeni Talia Kundakçı tarafından kaleme alınan ve 2019 yılında Dorlion Yayınları arasında basılan kitap, “İçindekiler”, “Önsöz”, “Giriş” bölümleri hariç toplam beş bölümden ve “Sonuç” ile “Kaynakça” dâhil 146 sayfadan oluşmaktadır. Yazar kitabında, Tanzimat’tan Kurtuluş Savaşı’na kadar Türk karikatürü örneklerinde felsefî düşüncenin izini sürmektedir. Romantizm, milliyetçilik, akılcılık, egemenlik, aydınlanma, özgürlük, eşitlik, laisizm, modernizm, batılılaşma gibi belli açılardan felsefî özellikler taşıyan temaların o dönemlerdeki karikatürlerde nasıl işlendiğini tahlil etmektedir.

Kundakçı, kitabının “Mizahın Felsefesi ve Karikatür” başlıklı birinci bölümünün ilk cümlelerinde, İtalyanca *caricatura* kelimesinin türediği *caricara* fiilinin “abartmak” anlamına geldiğini açıklamaktadır (s. 15). Yazar, karikatür çizerinin abartarak resmettiği kişilerin, durumların, olayların okur cephesinde

oluşturduğu etkinin, gülümseme veya bazen kahkahalarla gülme olduğunu belirtmektedir. Ardından da felsefe tarihinde Platon'dan Aristoteles'e, Kant'tan Schopenhauer'a kadar komiği ve gülmeyi meydana getiren şeyin ne olduğuna ilişkin görüşlere değinmektedir (s. 16-17). Tam da bu noktada, kitaba yönelik metodolojik bir eleştiri yöneltmek mümkündür: Değerli yazar, adını andığı filozofların eserlerine doğrudan doğruya başvurmak yerine, ikinci el kaynaklara atıfla yetinmektedir. Bunun, özellikle de felsefi düşünce gibi hassas bir alanda metodolojik olarak pek elverişli bir yol olmadığı muhakkaktır. Kitabın sonraki basımlarında, adı geçen filozofların eserlerini tarayarak doğrudan onlara atıf yapmak, yazarın tespitlerine daha sağlam dayanaklar kazandırabilecek bir seçenek olarak değerlendirilebilir. Bu bölümün devamında, yazar, düşüncenin ifade edilmesinin yollarından biri olarak karikatürün, diğer ifade yolları arasındaki ayrıcalıklı yanını şöyle vurgulamaktadır: “Bir filozofun, bir yazarın ya da bir gazetecinin sayfalarca anlatma gereksinmesi duyabileceği kavramlar dizgesini görsel bir anlatım, üstelik çok kısa bir sürede yakalayabilecektir” (s. 20). Mizah formunda ifade edilen düşüncenin alımlanması, gerçekten de diğer ifade formlarına göre çok daha kolaydır.

Kitabın “Tanzimat Döneminde Karikatürde Felsefe” başlıklı ikinci bölümünde, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilânını takiben Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan batılılaşma sürecinin bir ürünü olarak ilk Türk karikatürünün¹ 1867'de *İstanbul* isimli gazetede yayımlandığı belirtilmektedir (s. 27). Yazar, sonrasındaysa, ilk Türk mizah dergileri² olan *Terakki ve Diyojen*'in yayın hayatına başlamasıyla Türk karikatürünün gelişim sürecine girdiğini kaydeder (s. 28). İslâmiyet'in, insan suretini kopyalayarak resmetmeyi pek makbul

1 Kundakçı, Osmanlı Devleti sınırları içinde yayımlanmış ilk karikatür olarak 1852 yılında Hovsep Vartanyan Paşa tarafından çıkarılmaya başlanan *Boşboğaz Bir Âdem* dergisinde bizzat Vartanyan tarafından çizilen bir karikatürü anar (s. 27). Fakat karikatürün müellifinin “ekalliyetten” olması bakımından bunun bir “Türk” karikatürü olarak değerlendirilmesi yerinde olmaz. Ayrıca, Kundakçı 1856 yılında yayımlanan *Meşu* mecmuasında da karikatürün yer aldığına değinir.

2 İlk Türk mizah dergisinin *Terakki* mi, yoksa *Diyojen* mi olduğu hususunda farklı değerlendirmelere rastlanmaktadır, zira *Terakki*'nin müstakil bir dergi olmadığından, aynı adlı gazetenin eki olduğundan hareketle *Diyojen*'i ilk müstakil Türk mizah dergisi saymak mümkünken, tersi de öne sürülebilir. Tersini öne süren bir yazar olan Demirkol (tam künyesine kaynakçada yer verdiğimiz) bir makalesinde şunları kaydeder: “Yayınlanan İlk Türkçe mizah dergisi noktasında ise gerek dergi olarak gerekse de yayın yılı olarak literatürde farklı isimler ve tarihler bulunmaktadır. Bu isimler içerisinde adı en fazla telaffuz edilen dergi Teodor Kasab tarafından yayınlanan *Diyojen* dergisidir. Buna karşın *Diyojen* dergisinden yaklaşık altı ay önce Filip Efendi ve Ali Raşid tarafından yayınlanan *Terakki* gazetesinin cuma günleri ek olarak verdiği *Terakki* dergisi ilk Türkçe mizah dergisi olma özelliğini taşımaktadır.” (Demirkol, 2016: 142).

bulmadığı yönündeki bir inanıştan dolayı pek gelişmeyen resim sanatı karşısında, yazar, karikatürün bir “fırsat” yarattığını saptamaktadır (s. 29). Tanzimat Dönemi’nde özellikle Karagöz-Hacivat tiplmelerinin karikatürlerde sık sık boy göstermesi, yazara göre, toplumda âşına olunan geleneksel unsurların sağladığı kolaylıkla ilgilidir (s. 29). Ona göre ayrıca, “Karagöz-Hacivat karakterleri özgür karakterlerdir. Herkesin sustuğu ortamda onlar konuşmaktadırlar” (s. 36). Ne var ki yazarın belirttiği gibi Tanzimat Dönemi’nde karikatür çizmeye yönelik olarak toplumun değer yargılarını zedelediği şeklinde tepkiler de eksik olmamıştır (s. 42); kendisi bu durumu, Platon’un komedyayı alçaltarak tragedyayı yüceltmesine benzetir (s. 43). Ona göre bu tepkilere rağmen, Tanzimat Dönemi’nde karikatür “düşünme”ye açılan bir pencere olarak artık keşfedilmiş bulunmaktadır (s. 43).

Kitabın “İstibdat Döneminde Karikatürde Felsefe” başlıklı üçüncü bölümünde, karikatürün Tanzimat döneminde tanıdığı “özgürlük”, “adalet”, “akılcılık”, “laisizm”, “demokrasi” gibi değerlere daha da kuvvetle sarıldığı teşhis edilmektedir (s. 59). Kundakçı, *Beberuhi*, *Davul*, *Tokmak* gibi bu dönemin mizah dergilerindeki karikatürlerde çoğunlukla imzasız bir şekilde Abdülhamit’in hicvedildiğini kaydeder (s. 60). Bu dönemde Abdülhamit’in burnunun fiziksel büyüklüğünün konu edildiği karikatürleri veya onun eşeğe benzetildiği karikatürleri yazar eleştirmekte ve bunun “ucuz bir alaycı yol” olduğunu vurgulamaktadır (s. 64).

Kitabın “Meşrutiyet Döneminde Karikatürde Felsefe” başlıklı dördüncü bölümünde, bu dönemin karikatür formu ile Tanzimat dönemindeki form arasında bir mukayese yapılmaktadır: Kundakçı’ya göre Tanzimat dönemindeki karikatürler henüz, felsefî akımların resim düzeyindeki yansımalarıyken, Meşrutiyet Dönemi’nde karikatür eleştirel gerçekçiliğe bir sıçrama yapmıştır (s. 76). Karikatür Tanzimat Dönemi’nde henüz acemice, var olanı yansıtmakla yetinip bir önerme ortaya atmazken artık açık ya da örtük önermeler sunmaya başlamıştır (s. 73). Yazar bu dönemde, belediye yönetimleri, toplumsal hayat, kadın-erkek ilişkileri, kadın kimliğine yönelik yaklaşımlar, politik hayat, ekonomi, savaş gibi birçok konunun karikatür sanatının gündemine girdiğini tespit eder (s. 77). Fakat eski döneme kıyasla, “özgürlük”, “eşitlik”, “adalet” gibi temaların karikatürlerde değişmeden kaldığına da işaret eder (s. 78). Kitabının bu bölümünde yer verilen karikatür örneklerinde de Karagöz-Hacivat karakterlerine bolca rastlanmaktadır (s. 98, 99, 101, 102, 103).

Kitabın beşinci ve son bölümü “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Karikatürlerde Felsefe” başlığını taşımaktadır. Yazar, Mütareke başladığında, 1908’den beri

yayını süren tek mizah dergisi olan *Karagöz*'ün yanı sıra, Meşrutiyet Dönemi'nin *Kalem* ve *Cem* dergilerinin devamı niteliğinde olan ve Sedat Simavi tarafından çıkarılan *Diken* dergisinin yayın hayatına başladığını ifade eder (s. 122). Kundakçı, Kurtuluş Savaşı yıllarında yayın hayatına başlayan diğer mizah dergilerinin şunlar olduğunu beyan eder: *Güteryüz, Aydede, Deccal, Ortaoyunu, Cadı, Alay, Tatlı-Sert*. Kurtuluş Savaşı döneminde çizilen karikatürdeki ana temaların, aşağılanan Yunan askerleri ve düşmanlar karşısında takdirle yüceltilen Atatürk olduğunu belirtir (s. 126). Yine bu dönemdeki karikatürlerde çizgi ile alt yazının birbirini tamamlayıcı şekilde kullanıldığına değinir (s. 126). Meşrutiyet Dönemi'nde durum saptamasında bulunmakla yetinen karikatürün Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde bunu aşarak yargıda bulunduğunu ve yorum yaptığını kaydeder (s. 126). Yazar, bu dönemde resmedilen Türk figürleri "iyi"yi temsil ederken, işgalcilerin "zorbalıkları" vurgulanır, der (s. 127). Millî Mücadele boyunca karikatürün artık "humour" [mizah] olmadığı, yergi ya da grotesk üslubunu kullanan bir "savaşçı" rolü üstlendiği şeklinde can alıcı bir yorumda bulunur (s. 127).

Özetle tanıtmaya çalıştığımız bu kitapla ilgili birkaç değerlendirmemiz şöyledir: İlk bakışta kitabın başlığındaki "... Türk Karikatüründe Felsefe" ibaresi okurlarda, sanki kitapta Platon, Aristoteles, Descartes, Kant, Hegel vb. filozoflardaki gibi dar ve "teknik" anlamda felsefî fikirlerin işlendiği karikatürlere odaklanılacağı yönünde bir beklenti uyandırabilir. Kitabın odaklandığı karikatürler ise öyle değildir. Kitabın teknik anlamda "felsefî" hareket noktası, daha ziyade "mizah"ın bazı filozoflar nezdindeki işlevi ve kıymetiharbiyesidir. Keza, "özgürlük", "adalet", "akılcılık", "laisizm", "demokrasi", "batılılaşma", "eşitlik", "ifade özgürlüğü" gibi kavramlar, teknik anlamda sadece "felsefî" değil, aynı zamanda sosyo-politik özellikler taşıyorsa da, kitabın okurlar açısından yakın tarihimize bir de "fikir" ifade eden karikatürler penceresinden bakma noktasında ufuk açıcı olduğu muhakkaktır. Kitaba dair incelememizi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türk basınındaki karikatürlerin mizahî işlevinin ötesindeki "ciddî" işlevine yazarın dikkat çektiği şu cümlesiyle bitirmek yerinde olacaktır: "1867'de başlayan karikatür serüvenimiz, aslında Osmanlı Devleti'nin çöküş süreciyle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna dek uzanan bir belgeler dönemi gibidir" (s. 128).

Kaynakça

Demirkol, Gökhan (2016). "Türkiye'nin İlk Türkçe Mizah Dergisi: Terakki". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 10(19): 141-160.

Kundakçı, Talia (2019). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Karikatüründe Felsefe*. Ankara: Dorlion Yayınları.

Ekler

Görsel 1. Teodor Kasap'ın bir karikatürü (Hayâl Mecmuası, 1877).

—Nedir bu hâl Karagöz? –Kanun dairesinde serbesti Hacivad!

Görsel 2. Karagöz'de yayımlanmış II. Meşrutiyetin ilânı ile ilgili bir karikatür.

Temmuz on bir zuhuru ninni
Üç aylıktır göz nuru ninni
Hem melektir hem huri ninni

Bak benzersin sen aya
Nurlar verdin dünyaya
Biz şükrettik Mevlâ'ya

Büyüyecek arslanım benim
Er olacak civanım benim
Ömrüm, ciğerim, canım benim

Sevmeye kıyamam ninni
Bakmaya doyamam ninni
Ortaya koyamam ninni

Kardeşin var hürriyet
Sizden olur zürriyet
Meydan alsın milliyet

Görsel 3. Kurtuluş Savaşı döneminden bir karikatür.

Hacivad – Karagöz bu ne hal, fare kapanlarını yüklemiş nereye gidiyorsun? Karagöz – İzmir’e gidiyorum Hacivad, malum ya o taraflarda bu sırada fazla Yunan eşkıyası türemiş, mütemadiyen firar ediyorlarmış, bu kapanları sahildeki çalılıarın arasına koyacak ve hepsini yakalayacağım.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship, or publication of this article.